

<http://dx.doi.org/10.16926/p.2014.23.31>

Jerzy POTOCZNY

Udział Towarzystwa Szkoły Ludowej w upowszechnianiu czytelnictwa i popularyzacji wiedzy wśród ludu galicyjskiego doby autonomicznej

Słowa kluczowe: Uniwersytet Lwowski, studia magisterskie, pedagogika, okres międzywojenny.

Wprowadzenie

W ostatnich latach obserwuje się duże zainteresowanie historiografów problematyką pracy oświatowej i kulturalnej w Galicji, szczególnie na przełomie XIX i XX stulecia. Znalazła ona wyraz w licznych pracach zwartych i przyczynkarskich, przedstawiających różnorodne aspekty rozwoju życia społecznego, politycznego ekonomicznego i kulturalno-oświatowego¹. Przedstawiono w nich społeczne i polityczne tło dojrzewania obywatelskiej i narodowej świadomości mas ludowych, zwłaszcza niepiśmiennych chłopów i powstającej klasy robotniczej. W wielu rozprawach i artykułach wzmiankowano i informowano czytelnika o ilościowym rozwoju szkół i czytelnicy, czytelnictwa i popularyzacji wiedzy oraz ukazano wkład co aktywniejszych instytucji społecznych, kulturalnych i oświatowych w rozwój kształtowania świadomości narodowej szerokich kręgów społeczeństwa polskiego. Jednakże nadal istnieje potrzeba prowadzenia szerszych i pogłębionych badań w tym względzie, a przede wszystkim nasuwa się potrzeba ukazania wpływu tychże instytucji na rozwój oświaty, czytelnictwa i popularyzacji wiedzy wśród warstw plebejskich społeczeństwa galicyjskiego.

---

¹ J. Potoczny, *Oświata dorosłych i popularyzacja wiedzy w plebejskich środowiskach Galicji doby konstytucyjnej (1867–1918)*, „Galicja i jej Dziedzictwo”, t. 10, Rzeszów 1998.

O rozwoju oświaty i kultury w Galicji w dużej mierze zadecydowały przemiany społeczno-polityczne, jakie zaszły w tym okresie. Wymienić tu należy: zniesienie pańszczyzny, wybuch powstania chłopskiego w 1846 r., Wiosnę Ludów, początki autonomii w Galicji i rozwoju ruchu robotniczego i chłopskiego oraz wzrost i nasilenie się tendencji niepodległościowych wśród Polaków i Ukraińców. Pierwsze działania oświatowe o szerszym zasięgu podjęto w Galicji w wyniku wydarzeń społecznych i politycznych w pierwszej połowie XIX w. To już w okresie Wiosny Ludów i kilka lat później liberalne kręgi inteligencji doszły do jednoznacznego stwierdzenia, że dotychczasowa krótkowzroczna polityka rządu, egoizm sfer ziemiańskich i ugrupowań konserwatywnych doprowadziły do tragicznych wydarzeń społeczno-politycznych w kraju. Chcąc zapobiec podobnym ekscesom, zaczęto wysuwać hasła krzewienia oświaty, kultury i uobywatelnienia ludu. Realizacją tych haseł miały zająć się społeczne towarzystwa oświatowe, skupiające ziemian, duchowieństwo różnych obrządków, nauczyciele szkół ludowych, średnich i wyższych, przedstawiciele inteligencji i wolnych zawodów. Winni oni ugruntować wśród chłopów poczucie solidaryzmu społecznego na bazie wspólnoty religijnej i kulturalnej².

W 1850 r. z inicjatywy Franciszka Trzecieckiego powstało we Lwowie Towarzystwo Rozszerzania Oświaty, które podejmowało inicjatywy mające na celu popieranie pisarstwa dla ludu, a przede wszystkim zakładanie czytelni i upowszechnianie czytelnictwa wśród najuboższych warstw społeczeństwa galicyjskiego³. Pomimo niesprzyjających warunków społeczno-politycznych i gospodarczych w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX stulecia przy szkołach ludowych i parafiach powstało dla ludu wiele biblioteczek, skromnych ilościowo i jakościowo. Świadczyły o tym doniesienia ówczesnej prasy, informujące czytelników o zakładanych w szkołach biblioteczkach, czytelniach ludowych, a także inicjatywach w tym względzie świątłych jednostek społeczeństwa polskiego. O szerszym zasięgu i zarazem bardziej zorganizowane próby rozwoju ruchu oświatowego, bibliotecznego i czytelnictwa wśród ludu podjęto w Galicji w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XIX stulecia, w nowych warunkach liberalizacji życia społeczno-politycznego, tj. po nadaniu prowincji autonomii. O sile zjawiska zadecydował program galicyjskich pozytywistów, głoszących tezę, iż tylko lud wolny, oświecony i zamożny może być podstawą narodowej potęgi. Głosili potrzebę rozwijania oświaty wśród ludu, potrzebę uświadomienia narodowego mas poprzez krzewienie patriotyzmu, zaznajamianie tychże z dziejami ojczyzny oraz przygotowanie do czynnego współuczestnictwa w samorządzie krajowym. Wytyczyli główne kierunki pracy u podstaw poprzez: 1) wprowadzanie przymusowego i powszechnego nauczania; 2) zakładanie czytelni wiejskich, upowszechnianie odpowiednich książek i pism dla ludu oraz 3) organizowanie

² Tamże, s. 138

³ H. Orsza (Radlińska), *Początki pracy oświatowej w Polsce*, Kraków 1912, s. 91–92.

prawidłowo funkcjonujących samorządów gminnych i powiatowych pod nadzorem inteligencji i dworów szlacheckich⁴.

W Galicji w okresie autonomii popularyzacją czytelnictwa i wiedzy wśród ludu oraz realizacją pozytywistycznego programu kształcenia zajmowało się wiele towarzystw oświatowych, kulturalnych i gospodarczych. W końcu lat sześćdziesiątych wśród nacji polskiej funkcjonowało kilkadziesiąt stowarzyszeń kulturalno-oświatowych o zróżnicowanej sile działania, skupiających swą działalność głównie na szerzeniu oświaty i kultury wśród ludu. Wśród nich wymienić należy: Towarzystwo Pedagogiczne (TP), Towarzystwo Przyjaciół Oświaty (TPO), Towarzystwo „Mrówka” w Krakowie, Towarzystwo Przyjaciół Oświaty Ludowej (TPOL), Towarzystwo Szkoły Ludowej (TSL), Towarzystwo Oświaty Ludowej (TOL), Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza (TUL) i inne. Szczególną aktywnością w zakresie zakładania szkół elementarnych, czytelni i popularyzacji czytelnictwa ludowego w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia wykazały się oddziały: Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Towarzystwa Oświaty Ludowej (TOL), Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL), Towarzystwa Kółek Rolniczych (TKR), Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza (TUL). One i wiele innych organizacji społecznych o znacznie mniejszym, regionalnym zasięgu działania organizowały różnorodne formy pracy oświatowej i kulturalnej. Zaś wpływ na ich metody pracy, dobór treści popularyzacji wiedzy i czytelnictwa w poważnym stopniu wywierała docierająca z zachodu Europy filozofia pozytywistyczna, która doprowadziła do ukształtowania racjonalistycznego i ożywczego prądu, a także poprzez pracę oświatową w środowiskach spowodowała wiele istotnych zmian natury społecznej i politycznej. Przemogła jednostronność naukową, zapoznawała społeczeństwo z postępowaniem nauk przyrodniczych, a także nauk badających człowieka w jego powszechnym i jednostkowym rozwoju (historia i psychologia), w jego myśli, dziełach i społecznym rozwoju (literatura, sztuka, socjologia)⁵.

Ogromną rolę w popularyzowaniu oświaty i idei czytelnictwa w rozwarstwowanym społeczeństwie galicyjskim spełniały biblioteczki i czytelnie, które powstawały staraniem stowarzyszeń oświatowych, kulturalnych i gospodarczych, związkowych, robotniczych i osób prywatnych. Inicjatywy w tym względzie znacznie wzbogacała ówczesna prasa, która w artykułach publicystycznych głosiła potrzebę zakładania czytelni, ale przede wszystkim zwróciła uwagę społeczeństwu na ich rolę w życiu jednostki i grupy. Licznymi publikacjami przyczyniła się do ich liczebnego i jakościowego wzrostu⁶.

⁴ H. Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864–1881*, Wrocław 1978, s. 145 i n.

⁵ *Odczyty*, „Ruch Literacki” 1874, nr 7, s. 1.

⁶ Por.: *Czytelnie na wsi*, „Przyjaciel Domowy” 1858; *O koniecznej i naglej potrzebie i obowiązku zakładania biblioteczek wiejskich po dworach, gminach i plebaniach*, „Przyjaciel Domowy” 1862, nr 18, s. 140; *Czytelnie*, „Przyjaciel Domowy” 1867, s. 151–152; Kr. B., *Pijaństwo*

Analiza aktywności i działalności polskiej inteligencji na rzecz „uobywatelenia ludu” pozwala stwierdzić, iż nie była to tylko polska specyfika. Nie mniejszą aktywnością wykazywali się przedstawiciele ukraińskiej i żydowskiej inteligencji mieszkającej przede wszystkim we Lwowie i Krakowie oraz w mniejszych ośrodkach miejskich w Galicji. Analizując życie społeczne miast i gmin wiejskich, należy stwierdzić, że nie toczyło się ono w izolacji narodowościowej, a w związku z tym ludzie, jak i ich inicjatywy pozostawały ze sobą w rozmaitych relacjach. Społeczność galicyjska współpracowała i rywalizowała ze sobą, tym samym jej działalność kulturalna, oświatowa, naukowa i polityczna wzbogacała życie kulturalne miast i wsi, przydając im swoistego kolorytu.

1. Czytelnie i czytelnictwo w działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej

W końcu XIX, a zwłaszcza na początku XX stulecia, liberalno-mieszczański i konserwatywno-klerykalny program lwowskiego i krakowskiego TOL oraz Towarzystwa Kółek Rolniczych, czołowych stowarzyszeń organizujących ruch oświaty dorosłych, biblioteczny i czytelniczy, pomimo pewnych osiągnięć w tym względzie, coraz bardziej rozmiął się z potrzebami i aspiracjami chłopstwa. Dlatego też spotkał się z ostrą krytyką postępowej inteligencji skupionej wokół redagowanego przez Marię i Bolesława Wysłouchów „Przyjaciela Ludu”. Założone przez nich we Lwowie 1890 r. Towarzystwo Przyjaciół Oświaty propagowało wśród chłopów wiedzę i kulturę, zakładało biblioteczki i czytelnie, organizowało pogadanki, odczyty i wykłady oraz upowszechniało ideę czytelnictwa. Jednakże Towarzystwo nie rozwinęło szerszej działalności i po dwóch latach funkcjonowania uległo likwidacji, gdyż jego twórcy tkwili w przekonaniu, że potrzeby i aspiracje oświatowe warstw plebejskich mogą być znacznie lepiej zaspokajane przez powołane do życia na początku lat dziewięćdziesiątych, wyrosłe z tego samego kręgu ideowego, Towarzystwo Szkoły Ludowej⁷, które wykazało się szczególną aktywnością oświatowo-kulturalną oraz dynamiką rozwojową.

Towarzystwo Szkoły Ludowej, założone w 1891 r. z inicjatywy Adama Asnyka, przystąpiło do intensywnej pracy, głównie w zakresie organizacji szkolnictwa elementarnego i upowszechniania czytelnictwa w państwie austriackim, przede wszystkim w Galicji, na Śląsku Cieszyńskim, Bośni i Hercegowinie. Skupiało szeroki krąg postępowej inteligencji, młodzieży akademickiej i chłopów. Z biegiem lat stało się organizacją oświatową rozległą, o dużych wpływach i znaczeniu, organizacją, która objęła działaniem niemalże cały ob-

i oświata ludu, „Przyjaciel Domowy” 1867, nr 15; P.O., *Jeszcze nieco o oświacie ludu*, „Przyjaciel Domowy” 1872; *Mylny kierunek naszych czytelni i Towarzystw zaliczkowych*, „Przyjaciel Domowy” 1872, s. 150.

⁷ „Przyjaciel Ludu” 1891, nr 13, s. 194.

szar prowincji austro-węgierskiej i zogniskowało wiele rozproszonych dotąd prac i projektów. Z czasem dysponowało znacznymi środkami finansowymi oraz powszechnie cieszyło się dużym autorytetem⁸. Rozwijało się dynamicznie, o czym świadczył wzrost liczby członków. Dla przykładu, w 1896 r. TSL skupiało 8749 członków, w 1901 – 14 396, w 1906 – 21 134. Rozbudowie uległa również sieć kół terenowych. W 1907 r. Towarzystwo posiadało 217 kół i skupiało około 25 tysięcy członków. Sześć lat później przystąpiło do zakładania elementarnych szkół ludowych, szkół i kursów dla dorosłych analfabetów, a liczba placówek wzrosła do 301 kół i 41 tysięcy członków⁹.

W początkowym okresie działalności oświatowej Towarzystwo aktywnie przystąpiło głównie do rozbudowy sieci czytelni i wypożyczalni, budowy domów ludowych i robotniczych, a także organizowało na nieco mniejszą skalę pracę artystyczną i odczytową. Głównie przyczyniło się do rozwoju czytelni i czytelnictwa wśród ludu. O tym zjawisku wyraźnie informuje tabela nr 1¹⁰.

Tabela 1. Biblioteki i czytelnie TSL w latach 1892–1912

	Liczba wypożyczalni	Liczba wypożyczalni z czytelniami	Liczba-liczba czytelni	Biblioteki miejskie	Biblioteki ruchome	Liczba woluminów w bibliotekach	Liczba czytelni-ków	Liczba wypożyczonych książek
1892	8	—	5	—	—	671	175	1 820
1893	7	2	12	—	—	964	240	2 664
1894	6	3	11	—	—	1 721	428	5 658
1895	5	2	23	—	—	6 327	1 646	18 038
1896	14	6	8	2	—	8 156	1 850	24 577
1897	27	3	6	3	—	11 099	2 048	33 422
1898	18	—	36	3	—	19 096	4 111	59 914
1899	32	—	54	5	—	22 389	4 230	66 975
1900	48	—	67	6	—	27 885	5 890	81 317
1901	65	—	82	8	—	33 094	6 650	144 902
1902	74	—	93	18	—	43 932	7 211	231 953
1903	234	120	126	15	—	96 415	16 500	302 108
1904	315	420	134	20	—	120 683	21 689	381 478
1905	397	599	120	21	—	149 069	25 000	449 368
1906	449	687	158	25	—	131 096	22 141	425 081

⁸ Por.: R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław 1990, s. 145 i n.

⁹ A. Światło, *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939*, Warszawa 1981, s. 176.

¹⁰ W. Sikora, *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891–1928. Krótki rys działalności*, Kraków 1929, s. 32.

Tabela 1. Biblioteki i czytelnie TSL w latach 1892–1912 (cd.)

	Liczba wypożyczalni	Liczba wypożyczalni z czytelniami	Liczba liczb czytelnia	Biblioteki miejskie	Biblioteki ruchome	Liczba woluminów w bibliotekach	Liczba czytelników	Liczba wypożyczonych książek
1907	492	713	266	25	—	183 000	36 041	515 000
1908	587	768	306	28	13	241 000	42 110	563 111
1909	565	1027	212	20	7	299 000	49 021	605 041
1910	520	1210	215	10	35	305 208	51 000	612 012
1911	731	1348	280	41	40	342 578	57 120	694 015
1912	891	1261	236	49	41	367 180	61 048	694 015
1913	867	1291	238	57	65	409 622	68 294	832 016

Z danych liczbowych wyraźnie wynika, że w ciągu kilkunastu lat nastąpił 81-krotny wzrost czytelnia i wypożyczalni ludowych. Jednakże za rozwojem ilościowym bibliotek i czytelnia nie szedł w parze ich rozwój jakościowy. Zawierały one najczęściej księgozbiór liczący średnio około 130 woluminów, w tym głównie literaturę broszurkową i umoralniającą lud¹¹.

W obrębie TSL, szczególnie w początkowym okresie działalności, ścierały się wyraźnie różne orientacje polityczne. W pracach poszczególnych kół, a także Zarządu Głównego aktywnie uczestniczyła postępową młodzież akademicka, inteligencja związana z ruchem ludowym, ugrupowaniami socjalistycznymi oraz obozem narodowym. Ścieranie się w łonie TSL różnych nurtów ideowo-politycznych zapewne wywierało korzystny wpływ na jego działalność, sprzyjało pozyskiwaniu członków, aktywizowało poszczególne koła oraz wzbogacało program, treści, formy i metody pracy tej instytucji. Stowarzyszenie zdominowane od 1902 r. przez endeków zwróciło większą uwagę na rozwijanie form oświaty pozaszkolnej oraz skupiło swe wysiłki na umocnienie wpływów w Galicji Wschodniej, Śląsku Cieszyńskim oraz na terenach, na których ludność polska stanowiła mniejszość i groziło jej wynarodowienie¹². Wprawdzie na tych terenach założono wiele czytelnia i wypożyczalni, to jednak do znacznej liczby gmin Towarzystwo nie dotarło i nie objęło zasięgiem działania całej społeczności polskiej.

W zakresie rozwijania ruchu bibliotecznego i czytelnictwa w działalności Towarzystwa przełomowy był, jak wynika z tabeli nr 1, rok 1903. Wystąpiło wówczas wyraźne zainteresowanie działaczy oświatowych formami pracy pozaszkolnej, które zaowocowało w postaci progresywnego wzrostu liczby czytelników i liczby wypożyczeń książek, sytuującego z czasem TSL wśród najbardziej aktywnych towarzystw oświatowych. Ze względów programowych i poli-

¹¹ A. Światło, dz. cyt., s. 188; K. Wojciechowski, dz. cyt., s. 62.

¹² W. Sikora, dz. cyt., s. 14–16.

tycznych Towarzystwo zwracało uwagę przede wszystkim na tworzenie sieci bibliotek, szczególnie na obszarach etnicznie mieszanych, gdzie polskość była zagrożona. W związku z taką sytuacją – na wschód od linii Sanu – najwięcej bibliotek i czytelni powstało w powiatach: tarnopolskim (76), lwowskim (75), zbaraskim (54), złoczowskim (54), podhajeckim (45) i trembowelskim (44), a na zachód od tej linii w powiatach: jarosławskim (62), tarnowskim (48), jasielskim (47), bocheńskim (40), nowosądeckim (45) i krakowskim (37)¹³.

TSL, podobnie jak i TOL zdominowane przez czynniki klerykalne i endecje, udostępniało społeczeństwu polskiemu lekturę przede wszystkim o charakterze zachowawczym, filantropijnym i moralizatorskim. Jednakże pod wpływem radykalnego TUL im. A. Mickiewicza, a także nielicznych postępowych kół TSL, Zarząd Główny Towarzystwa, w obawie przed utratą czytelników, wystąpił z petycją do Sejmu Krajowego o przyznanie odpowiednich subwencji na wydawanie popularnych dziełek dla ludu. Również w obawie przed utratą prestiżu w środowisku, Zarząd uzasadniał potrzebę wydawania tanich książek, kalendarzy i pism, a działania swe motywował odpowiednio dobrą znajomością potrzeb, zainteresowań i upodobań sfer czytelniczych.¹⁴ W tym celu opublikował w 1902 roku *Katalog bibliotek normalnych poleconych przez Zarząd Główny Towarzystwa Szkoły Ludowej dla wypożyczalni wiejskich*, który zawierał wykaz tytułów dzieł przeznaczonych dla czytelników. Przewidywano umieścić w każdej czytelni: 20 tytułów powieści historycznych o czasach przed- i porozbiorowych, 20 powieści obyczajowych, 5 tomów poezji, 10 dzieł z zakresu historii Polski, 5 z zakresu literatury polskiej, po 10 z rolnictwa i nauk przyrodniczych, 4 z etnografii i geografii, po 3 z higieny i prawa oraz po 5 z religii, moralności i o różnej tematyce. Były to dzieła o różnym stopniu zaawansowania i wartości poznawczej. Twórczość literacką prezentowały powieści wybitnych autorów współczesnych (A. Dygasińskiego, T.T. Jeża, J.I. Kraszewskiego, A. Mickiewicza, E. Orzeszkowej, W. Pola, H. Sienkiewicza), niekiedy w skróconych wydaniach specjalnie dla ludu (K.W. Anczyca, Z. Bukowieckiej, J. Grajnera, K. Szaniawskiego), a niekiedy także przypadkowych autorów piszących dla ludu. Na wyróżnienie zasługiwały dzieła zawarte w działach rolnictwo i nauki przyrodnicze, upowszechniające elementarne wiadomości z zakresu fizyki, chemii, biologii i techniki oraz zasady racjonalnej hodowli i uprawy ziemi. Natomiast bardzo ubogo prezentował się dział geografii i etnografii, który zawierał nieliczne prace traktujące o geografii Polski i ludów słowiańskich¹⁵.

Pomimo zróżnicowanego poziomu zalecanych dla bibliotek wiejskich dzieł i moralizatorskiego charakteru pewnej ich części, *Katalog bibliotek...* zasługuje na pozytywną ocenę. Ukierunkowywał on zainteresowania czytelnicze miesz-

¹³ *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za 1909*, Kraków 1910, s. 128–196.

¹⁴ *Prośba o subwencję dla wydawnictwa popularnych dziełek*, „Miesięcznik TSL” 1903, s. 449.

¹⁵ *Katalog bibliotek normalnych poleconych przez Zarząd Główny TSL dla wypożyczalni wiejskich*, „Miesięcznik TSL” 1902, nr 7–9.

kańców wsi przede wszystkim na literaturę współczesną, propagował potrzebę znajomości dziejów ojczystych i nowszych osiągnięć nauki, wdrażał do racjonalnego gospodarowania oraz upowszechniał zasady higieny i zdrowia. Lektura ta miała służyć rozwijaniu wśród chłopów świadomości narodowej i obywatelskiej. Jednakże działalność ta, realizująca jak na owe czasy postępowy program wychowawczy, spotkała się z atakami galicyjskich kół konserwatywnych. Niektóre dzienniki prasy katolickiej pomawiały Towarzystwo o sprzyjanie tendencjom socjalistycznym i propagowanie czytelnictwa dzieł szkodliwych z punktu widzenia kościoła¹⁶. Niekiedy i księża agitowali po wsiach przeciw zakładaniu bibliotek i czytelni ludowych¹⁷. Również wielu inspektorów szkolnych nieufnie przyglądało się tej działalności, tym samym wydawało pochopnie zarządzenia zabraniające lokalizowania bibliotek w budynkach szkolnych i prowadzenia w nich działalności oświatowej przez nauczycieli¹⁸.

Biblioteki i czytelnie TSL, a później biblioteczki ruchome, które powstawały najczęściej z inicjatywy demokratycznej inteligencji, spełniały, zwłaszcza we wcześniejszych latach działalności, funkcję bibliotek dla ludu. Realizowały cele i zadania zgodnie z założeniami ich inicjatorów. Przyczyniały się do podnoszenia poziomu oświaty oraz rozbudzania świadomości społecznej i obywatelskiej, przede wszystkim społeczności wiejskiej. Z biegiem lat stawały się bibliotekami, w których książka i czasopismo były narzędziem walki o prawa polityczne, instrumentem służącym poprawie warunków gospodarowania, zdobywania wiedzy, a także poznawania dorobku kulturalnego narodu.

2. Działalność popularyzatorska Towarzystwa Szkoły Ludowej

Szeroką i wielokierunkową działalność oświatową w plebejskich odłamach społeczeństwa polskiego w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia z powodzeniem prowadziło Towarzystwo Szkoły Ludowej (TSL). Już w pierwszym okresie działalności przystąpiło do zakładania szkół elementarnych, kursów dla dorosłych analfabetów, rozbudowy sieci czytelni i wypożyczalni; budowy domów ludowych i robotniczych, a także organizowało pracę artystyczną i odczytową. Dla przykładu, w 1908 r. TSL liczyło około 247 kół terenowych i skupiało 24 134 członków. Do tego okresu zorganizowało i opiekowało się działalnością 1 seminarium nauczycielskiego, 36 szkołami elementarnymi, 92 szkołkami początkowymi i 113 kursami dla analfabetów. Ponadto założyło 10 ochronek, 16 burs dla młodzieży szkół średnich, 6 domów ludowych, 1496 czytelni, z których skorzystało około 600 000 czytelników oraz 200 000 słuchaczy wykładów, odczytów i pogadanek¹⁹.

¹⁶ *Niezdrowa oświata*, „Głos Narodu” 1908, nr 449.

¹⁷ *Duchowieństwo lacińskie przeciw działalności TSL*, „Miesięcznik TSL” 1903, nr 12, s. 153.

¹⁸ J. Albin, *Z działalności bibliotek ludowych w Galicji*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1983, s. 96.

¹⁹ „Przewodnik Kółek Rolniczych” 1908, s. 484.

Szczególną rolę w zakresie upowszechniania wiedzy elementarnej spełniały pracujące w podkomisjach miejskich i wiejskich kół TSL komisje czytelniano-odczytowe. Prowadziły szeroką działalność organizacyjną i dydaktyczną, która sprowadzała się dla programowania tematyki wykładów i odczytów, ustalania harmonogramu prezentacji tematów, przygotowywania książek, pomocy i środków dydaktycznych, prowadzenia korespondencji, a także doskonalenia merytorycznego i metodycznego młodej kadry prelegentów, podejmujących pracę oświatową w terenie²⁰.

Wczesny okres działalności oświatowej TSL cechował się niesystematycznością, chaosem i bezprogramowością działania oświatowego. Wprawdzie usiłowano program wykładów dostosować do poziomu intelektualnego i leksykalnego słuchaczy, spopularyzować wśród chłopów i robotników podstawy elementarnej wiedzy z fizyki, chemii, przyrody, literatury, historii, polityki oraz rozbudzić „żądę wiedzy”²¹, to jednak realizacja założonego programu napotkała na rozliczne trudności natury ekonomicznej, technicznej, organizacyjnej, braku odpowiednio przygotowanej i chętnej do pracy, szczególnie w środowisku wiejskim, kadry prelegentów oraz trudności wynikające z braku odpowiedniej dla wykładowców literatury merytoryczno-metodycznej²².

Działalność odczytowa Towarzystwa Szkoły Ludowej wyraźnie ożywiła się i objęła zasięgiem działania szersze kręgi społeczeństwa galicyjskiego wówczas, gdy w jej nurt włączyła się młodzież akademicka. To z inicjatywy Zygmunta Gargasa zrodziła się we Lwowie pierwsza młodzieżowa organizacja, która pod nazwą Akademickiego Koła TSL rozpoczęła działalność oświatową wśród dorosłych. Rok później, o podobnym zasięgu i programie działania, powstało IV Koło Akademickie TSL wśród młodzieży Krakowa, które upowszechniało i krzewiło oświatę narodową w czytelniach robotniczych, a w późniejszych latach niektóre formy pracy oświatowej przeniósł do środowisk wiejskich²³. Oprócz luźnych odczytów, TSL w Krakowie i jego okolicach w 1898 r. przystąpiło do organizowania dla rzemieślników, robotników i inteligencji (głównie kobiet) dwu sześciotygodniowych cyklicznych kursów ludowych. Na kursie pierwszym wykładano wiadomości z historii Polski okresu przedrozbiorowego, zapoznawano ogólnie z literaturą polską, przekazywano podstawowe wiadomości z geogra-

²⁰ *O czem jadący na wieś TSL-owiec wiedzieć powinien*, „Przewodnik Oświatowy” 1913, s. 106–107; *Sprawozdanie z działalności za rok 1910. 20-lecie (1891–1910)*, Kraków 1911, s. 99; M. Stępowski, *Latarnia projekcyjna na usługach pracy oświatowej*, [w:] *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*, Kraków 1913, s. 349.

²¹ S. Rymar, *Przegląd krytyczny na dotychczasową pracę oświatową i udział w niej młodzieży*, „Przewodnik Oświatowy” 1908, s. 421.

²² *Wyciąg z protokołu XIII Walnego Zgromadzenia TSL w Krakowie*, „Szkoła Polska” 1906, nr 4, s. 145; *Kółka włościańskie TSL*, „Miesięcznik TSL” 1901, s. 18; *Sprawozdanie z czynności Zarządu Koła TSL w Kołomyi za rok 1910*, Kołomyja 1911, s. 13; *Sprawozdanie z czynności Zarządu Koła TSL im. H. Sienkiewicza w Przemyślu za rok 1913*, Przemyśl 1914, s. 7.

²³ Por. J. Potoczny, dz. cyt., s. 148.

fii powszechnej, astronomii wraz z meteorologią, z geologii i nauk społeczno-prawnych²⁴. Cieszyły się one dużym zainteresowaniem i powodzeniem, szczególnie wśród kobiet i inteligencji miejskiej. Wykłady te z czasem stawały się złączkiem przyszłego uniwersytetu ludowego.

Z chwilą, gdy do pracy oświatowej w środowiskach miejskich w pierwszych latach XX w. aktywnie włączył się Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza, wówczas Towarzystwo Szkoły Ludowej świadomie podjęło działalność oświatowo-kulturalną w środowisku wiejskim. Walny Zjazd podjął wiele uchwał i wniosków, które powodowały rozwój oświaty na wsi. Wśród działań wymienić należy m.in.: 1) organizowanie stałych kursów, wykładów, odczytów i pogadanek; 2) włączenie do pracy oświatowej szerszych kręgów inteligencji i świątłych obywateli społeczności wiejskiej (księdza, nauczyciela ludowego, dziedzica); 3) organizowanie w pobliżu większych ośrodków kulturalno-oświatowych (Kraków, Lwów, Przemyśl, Tarnopol, Tarnów) cyklicznych i systematycznych wykładów naukowych, które winny stać się kolebką uniwersytetów ludowych; 4) organizowanie dla prelegentów w środowisku wiejskim kursów szkoleniowo-metodycznych, opracowanie i zaopatrzenie ich w niezbędne podręczniki i podręczną biblioteczkę, przewodniki i materiały metodyczne, mające im służyć jako pomoc w doskonaleniu merytoryczno-metodycznym.

Kwerenda różnorodnych źródeł i analiza rocznych sprawozdań zarządów kół TSL pozwala stwierdzić, że komisje czytelniano-odczytowe w dużej mierze kładły nacisk na odczyty o zabarwieniu historyczno-patriotycznym, mające na celu uświadomienie społeczno-narodowe szerokich mas ludowych, głównie ziem Wschodniej Galicji, gdzie mniejszości polskiej groził proces gwałtownego wynarodowienia²⁵. Kilka lat później komisje czytelniczo-odczytowe dokonały korekty programu wykładów. Uszczupliły liczbę wykładów o treści historycznej, natomiast zwiększyły o tematyce praktycznej, dostosowanej do potrzeb codziennego życia słuchaczy²⁶. Realizowano tematy z zakresu: funkcjonowania ustaw gminnych, powiatowych i państwowych; zakładania kółek rolniczych, kas Reiffaisena i Stefczyka, spółek mleczarskich, straży ogniowych, itp. W szerszym stopniu popularyzowały wiadomości o tematyce rolniczej, np. z zakresu ogrodnictwa, sadownictwa, pszczelarstwa, racjonalnej uprawy roli, potrzeby stosowania nawozów sztucznych, a także zapoznawały słuchaczy z elementarną wiedzą z zakresu higieny, medycyny i weterynarii.

Zaprezentowany program popularyzacji wiedzy w środowisku wiejskim niektóre koła TSL wdrożyły w życie dopiero w wyniku przeprowadzonych badań sondażowych wśród najwybitniejszych prelegentów i młodzieży akademickiej

²⁴ *Dobry początek*, „Przegląd Wszechpolski” 1898, nr 7.

²⁵ *Sprawozdanie Zarządu Koła TSL rzeszowskiego za rok 1910*, s. 6; 1911, s. 4; 1912, s. 6–9; *Sprawozdanie z czynności Zarządu Koła TSL w Kołomyi za rok 1910*, s. 11 i 1913, s. 14; S. Rymar, dz. cyt., s. 585.

²⁶ S. Rymar, dz. cyt., s. 585.

Lwowa. Wyniki badań sugerowały potrzebę opracowania problematyki wykładów i odczytów dostosowanej do potrzeb kulturalno-oświatowych i zasobu leksykalnego ludu wiejskiego, a także warunków społeczno-ekonomicznych środowiska. Obaliły mit o dostępności oświaty tylko dla warstw uprzywilejowanych, tym samym spowodowały powstawanie w miejskich i wiejskich domach ludowych uniwersytetów ludowych, popularyzujących wiedzę historyczną, przyrodniczą, ekonomiczną, filozoficzną itp., które w dużym stopniu przyczyniały się do wzrostu świadomości społeczno-politycznej i narodowej społeczności wiejskiej²⁷.

Dla przykładu, szczególną intensywnością pracy oświatowej wykazał się miejski zarząd koła TSL w Tarnopolu, który w latach 1906–1913 nieprzerwanie w miesiącach zimowych organizował publiczne, bezpłatne i codzienne odczyty dla szerokich sfer robotniczych, rzemieślniczych, nauczycieli, kupców, drobnych przemysłowców, urzędników, młodzieży szkolnej oraz dla tych, których interesowała popularyzowana tematyka. Zarząd nie szczędził kosztów i trudu, by prelekcje z dziedziny nauk przyrodniczych, technologii, medycyny, sztuki, geografii, itp. opierały się na eksperymentach, okazach, przeźrocach i odbywały w odpowiednio urządzonej sali wykładowej. W okresie sprawozdawczym wygłoszono około 980 luźnych i cyklicznych wykładów, których wysłuchało ponad 84 tysięcy mieszkańców Tarnopola i najbliższych okolic. Z materiałów źródłowych zawartych w sprawozdaniu zarządu miejskiego koła wynika, iż spośród ogółu słuchaczy rzemieślnicy i robotnicy stanowili około 38%, kupcy i drobni przemysłowcy 21%, młodzież szkolna 26% oraz nauczyciele około 15%. Zarząd koła Towarzystwa Szkoły Ludowej w Tarnopolu od 1906 r. organizował z dużym powodzeniem wielogodzinne cykle tematyczne z różnych dziedzin wiedzy, np.: literatury polskiej, historii, geografii, astronomii, higieny, sztuki, itp. Realizowali je nauczyciele szkół średnich, lekarze, prawnicy, technicy, oświatowi społecznicy i in., którzy w latach 1906–1913 wygłosili kilkanaście cykli wykładów i odczytów. Ilustruje to poniższe zestawienie:

1. S. Horodyński, Kurs samarytański	23 wykł.
2. J. Zamorski, O najnowszej literaturze polskiej	18 wykł.
3. A. Stopka, Literatura tatrzańska	18 wykł.
4. A. Stopka, Z najnowszej literatury polskiej	17 wykł.
5. A. Gawalewicz, Grunwald	14 wykł.
6. S. Srokowski, Wstęp do nowożytnej filozofii społecznej	14 wykł.
7. S. Nowak, Epoka Piastów	12 wykł.
8. A. Gawalewicz, Kultura starożytnego Wschodu	12 wykł.
9. W. Słowik, Reformacja	11 wykł.
10. A. Stopka, Jan Matejko	10 wykł.
11. W. Szychulski, Grek w domu	8 wykł.

²⁷ Por. J. Potoczny, dz. cyt., s. 150.

12. J. Zamorski, „Beniowski” Słowackiego	7 wykł.
13. W. Turosz, O słońcu	7 wykł.
14. S. Horodyński, Anatomia ciała ludzkiego	7 wykł.
15. A. Gawalewicz, Wallenrod wzorem bohatera	7 wykł.
16. A. Stopka, O stylizm zakopiański	5 wykł.
17. J. Zamorski, O bajronizmie	5 wykł.
18. S. Srokowski, „Nie-Boska komedia” Krasieńskiego	5 wykł.

Przytoczona tematyka wykładów i odczytów z jednej strony ukazuje wielostronność zainteresowań i upodobań jej odbiorców, prezentuje wachlarz kontaktów Towarzystwa ze specjalistami upowszechnianych dziedzin wiedzy, z drugiej świadczy o dość dużych możliwościach działalności organizacyjno-programowej i prężności miejskiego koła TSL w Tarnopolu. Było to koło, które swą działalnością krzewiło i utrzymywało polskość na dalekich Kresach oraz oddziaływało i uświadamiało warstwy plebejskie. Analizując zebrany materiał empiryczny, stwierdza się, iż poziom prezentowanych na wsi wykładów i odczytów nie zawsze był odpowiedni dla nieprzygotowanych merytorycznie słuchaczy, tym bardziej że wielokrotnie występowali przed nimi młodzi i niedoświadczeni prelegenci. Dlatego też niejednokrotnie na łamach prasy, a także w sprawozdaniach z walnych posiedzeń Towarzystwa zanotowano wiele krytycznych uwag o tych formach działalności. Świadczy o tym choćby wypowiedź W. Badury, który w 1908 r. pisał:

Było ich [wykładów] po pierwsze niewiele, po wtóre były wygłaszane przez ludzi nieznających wsi ani młodzieży, wreszcie tematy dobierane były niestosownie lub opracowywane nieodpowiednio. [...] Przy tem odczyty bywają wielce uczone, tak że na słuchaczku wywierają wrażenie przygnębiające i od oświaty go odstręczają, bo widzi, jak ogromna dzieli do niej przestrzeń, że ani sił, ani czasu nie starczy mu na jej osiągnięcie²⁸.

Jednakże pomimo tych zastrzeżeń działalność wykładowa i odczytowa – dość często połączona z obchodami rocznic narodowych, przedstawieniami teatralnymi lub koncertami w środowisku wiejskim – do wybuchu pierwszej wojny światowej rozwijała się pomyślnie²⁹.

Towarzystwo Szkoły Ludowej powstało i działało jako instytucja o szerokim zasięgu działania terytorialnego, która w pełni pozyskała przychylną opinię publiczną dla sprawy upowszechniania oświaty w środowiskach najbardziej zaniedbanych, a więc wszędzie tam, gdzie jej brakowało, tj. w środowiskach wiejskich i robotniczych, w małych zaniedbanych kulturalnie i oświatowo miasteczkach, a przede wszystkim na Kresach, na których stykały się i ścierały ze sobą różne nacje, języki i kultury. Towarzystwo dzięki zaangażowaniu i wytrwałości działaczy oraz umiejętnemu propagowaniu celów działania osiągnęło poważny sukces, o jakim nie mogły marzyć inne organizacje oświatowe. Wykorzystywa-

²⁸ W. Badura, *Ludność wiejska pod względem oświatowym i kulturalnym*, Kraków 1908, s. 23.

²⁹ W. Sikora, dz. cyt., s. 35.

no w tym celu olbrzymią liczbę członków, znaczną ilość różnorodnych placówek oświatowych, a także duże zasoby pieniężne i niezależność finansową, ułatwiającą pracę wśród ludu.

Do wybuchu pierwszej wojny światowej Towarzystwo Szkoły Ludowej należało w Galicji do najbardziej rozbudowanego i wszechstronnego programowo i organizacyjnie stowarzyszenia oświatowego. Wzrost upolitycznienia i przejście niektórych działaczy na tory nacjonalistyczne nie wpłynęły zasadniczo na zmianę kierunku dalszej pracy oświatowej. Towarzystwo w oświecaniu ludu widziało niezbędny warunek uświadomienia narodowego i społecznego oraz kształcenia obywatelskiego znacznej części społeczeństwa galicyjskiego. Mimo iż w działalności Towarzystwa można zauważyć chęć realizowania pewnych zadań i zasad „egoizmu narodowego” i nacjonalizmu, to nie umniejsza to w niczym zasług TSL w pracy nad upowszechnianiem i popularyzacją oświaty wśród najszerzych warstw społeczeństwa polskiego w Galicji.

Zakończenie

Analiza zebranego materiału źródłowego pozwala stwierdzić, iż ani Kościół, ani siły konserwatywne nie rezygnowały z dominującej roli, jaką pełniły w życiu społecznym i politycznym Galicji. Stojąc bowiem na straży utrwalonego już porządku społecznego, podejmowały walkę z wszelkimi przejawami postępu społecznego, m.in. z działaczami i ideologią ruchu ludowego, robotniczego, zwolennikami kształtującego się socjalizmu, itp. Nie przebierały w środkach w walce o *rząd dusz* chłopskich i robotniczych. Wykorzystywały do tego celu ambony, konfesjonały, prasę i broszury, listy pasterskie, encykliki papieskie, a także odpowiednio dobrane treści pogadanek, odczytów i wykładów, które miały stanowić zabezpieczenie przed propagandą radykalnego ruchu ludowego i socjalistycznego.

Towarzystwo Szkoły Ludowej na przełomie XIX i XX stulecia pozytywnie zasłużyło się w upowszechnianiu oświaty i kultury nie tylko na wsi, lecz także w bardziej zaniedbanych środowiskach miejskich. Mimo iż konkurowało z prężnymi stowarzyszeniami o podobnym programie działania, to jednak pozostało wierne programowi i założonym celom działania. Trzymało się zasady, że ludowi potrzebna była oświata o kierunku religijno-moralnym, która stanowiła podstawę duchowego życia. Miała to być wiedza historyczno-patriotyczna, rozwijająca obywatelskie uczucia, i wreszcie ekonomiczno-gospodarcza, ułatwiająca rozwój i dobrobyt poszczególnych warstw społeczeństwa galicyjskiego oraz wiedza wzmacniająca siłę materialną kraju.

Reasumując, należy stwierdzić, że Towarzystwo Szkoły Ludowej dobrze zasłużyło się w upowszechnianiu oświaty nie tylko na wsi, lecz także w zaniedbanych środowiskach miejskich. Wprawdzie w początkowym okresie borykało się

z wieloma trudnościami natury finansowej, organizacyjnej, lokalowej i merytorycznej, to jednak pozostało wiernie realizowanym celom i cierpliwie pracowało nad ich urzeczywistnieniem.

Czytelnie, biblioteczki, domy ludowe Towarzystwa Szkoły Ludowej należały – obok szkół ludowych – do pierwszych trwałych instytucji oświatowych w środowiskach wiejskich i miasteczkach Galicji. Przez kilka dziesiątek lat upowszechniały one czytelnictwo, rozprawdzały książki i czasopisma, organizowały odczyty, pogadanki i wykłady. Była to jednak praca żmudna i ciężka, szczególnie w oddalonych miejscowościach. Większość obowiązków spoczywała na osobach pracujących społecznie, często nieposiadających odpowiednich kwalifikacji. Jednakże Towarzystwo w pierwszych latach XX stulecia zrealizowało swoje zadania, o czym świadczą wyraźnie przekazy pamiętnikarskie, wspominające pochlebnie założycieli Towarzystwa i ich działaczy³⁰.

Summary

The Role of the Folk High School Society in the Promotion of Readership and the Dissemination of Knowledge among the People of Galicia in the Period of Autonomy

The article concerns the development of extracurricular education among the Polish population in Galicia. The study is based on available printed sources and the Galician press. Reading rooms, libraries and folk houses run by the Folk High School Society were among the first permanent educational institutions in rural areas and small towns in Galicia. For several decades, members of the Society popularized readership, distributed books and magazines, and organized lectures, which often was a considerable challenge, especially in remote locations. Although majority of the tasks were performed by volunteers, often without proper qualifications, in the early years of the twentieth century the Society fulfilled its role. This is evidenced by diaries, in which the founders and activists of the Society were commendably mentioned.

Keywords: Folk High School Society, Galicia in the Period of Autonomy.

---

³⁰ J. Słomka, *Pamiętniki włościanina od pańszczyzny do dni dzisiejszych*, Kraków 1929, s. 552.